

УДК 342.1

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-2\(32\)-480-493](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-2(32)-480-493)

Донченко Олена Іванівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, тел.: (096) 942-76-76, <https://orcid.org/0000-0001-9809-6319>

Левенець Анжела Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та правосуддя, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, тел.: (066) 147-50-58, <https://orcid.org/0000-0002-1941-513X>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Метою статті є проведення теоретико-правового аналізу політико-правових поглядів М. Драгоманова у сфері реалізації прав і свобод, визначення змісту, характерних особливостей прав людини і громадянина, а також умови їх забезпечення.

Доведено, що професійне вивчення М. Драгомановим всесвітньої історії, заглиблення в сутність тогочасних прогресивних політичних ідеологій, а також враховуючи здобутки позитивізму, юридичної науки, законодавчої практики європейських країн та поєднавши все це з українською національно-історичною традицією, він став автором власної концепції, яка стала стрижнем програми політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу, і в центрі цієї концепції знаходиться ідея прав і свобод як критерій прогресу і основа існування і розвитку суспільства.

Виявлено, що М. Драгоманов теоретично довів, що права людини являють собою єдиний, взаємопов'язаний та складний комплекс, де домінування і пріоритетність якоїсь однієї групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини, а й порушує всю конструкцію, всі інші права та свободи.

Підкреслено, що в політико-правових поглядах М. Драгоманова можливим є виділення чотирьох груп прав: основні права і свободи; політичні права; громадянські права; економічні, соціальні, культурні права людини.

Зауважено, що у світоглядному сенсі концептуалістика М. Драгоманова сформувалася під впливом сучасних історичних умов, в тому числі ідей Кирило-Мефодіївського товариства як тимчасового політичного об'єднання, а також під впливом демократичних, соціалістичних, патріотичних, космополітичних,

слов'янофільських та західних елементів, але їх центром залишалася ліберальна ідея та федералізм як універсальний принцип.

Виявлено, що виходячи з ідей федералізму, який ґрунтується на широкому визнанні автономних прав політичних, соціальних та національних груп, М. Драгоманов наполягав на децентралізації, підтримці місцевого самоврядування, позаяк централізм для самого існування політичної свободи – це хибний і небезпечний шлях, а політична свобода є основою державно-правової організації українського суспільства та важливою складовою місцевого самоврядування.

Ключові слова: політико-правові ідеї, права і свободи.

Donchenko Olena Ivanivna Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, the Department of Civil Law Disciplines, Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, tel.: (096) 942-76-76, <https://orcid.org/0000-0001-9809-6319>

Levenets Anzhela Viktorivna Candidate of Juridical Sciences, Odesa, tel.: (066) 147-50-58, <https://orcid.org/0000-0002-1941-513X>

POLITICAL AND LEGAL VIEWS OF M. DRAGOMANOV ON THE IMPLEMENTATION OF RIGHTS AND FREEDOMS: A THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Abstract. The purpose of the article is to conduct a theoretical and legal analysis of M. Dragomanov's political and legal views in the field of the implementation of rights and freedoms, to determine the content, characteristic features of human and civil rights, as well as the conditions for their provision.

The article proves that M. Dragomanov's professional study of world history, his immersion in the essence of the progressive political ideologies of that time, as well as his incorporation of the achievements of positivism, legal science, legislative practice of European countries, combined with the Ukrainian national-historical tradition, allowed him to develop his own concept. This concept became the core of a program for political, economic, and cultural liberation and development of the Ukrainian people. The center of this concept is the idea of rights and freedoms as a criterion of progress and basis of the existence and development of society.

The article also claims that M. Dragomanov theoretically proved that human rights represent a single, interconnected, and complex whole, where the dominance and priority of any one group of rights and freedoms not only does not contribute to the expansion of human rights and freedoms, but also violates the entire structure, all other rights and freedoms.

The author emphasizes that M. Dragomanov's political and legal views distinguish four groups of rights: fundamental rights and freedoms; political rights; civil rights; and economic, social, and cultural human rights.

It is also noted that in the ideological sense, M. Dragomanov's conceptualism was formed under the influence of modern historical conditions, including the ideas of the Cyril and Methodius Society as a temporary political association, as well as democratic, socialist, patriotic, cosmopolitan, Slavophile and Western elements. Despite this variety, his work consistently centered on the liberal idea and federalism as universal principles.

Finally, the author suggests that, based on the ideas of federalism, which emphasize the broad recognition of the autonomous rights of political, social, and national groups, M. Dragomanov insisted on decentralization and support for local self-government. He argued that centralism, for the very existence of political freedom, is a false and dangerous path, while political freedom is the basis of the state and legal organization of Ukrainian society and an important component of local self-government.

Keywords: political and legal ideas, rights and freedoms.

Постановка проблеми. Наукові та публіцистичні праці, політична й громадська діяльність М. Драгоманова припадають на другу половину XIX століття, коли політична думка збагачується новими національними ідеями, державницькими концепціями та демократичними проєктами. Його політико-правові погляди справили неочінений вплив на подальший розвиток української правової думки, українського конституціоналізму, українського політичного руху та визрівання ідеї децентралізації в обох імперіях – Російської та Австрійської, між якими на той час були поділені українські землі.

В українській історіографії вже більше століття існує оформлений напрямок – драгоманознавство, проводяться драгоманознавчі студії [1, с. 198], а величезний творчий доробок, глибокий аналіз широкого діапазону наукових розвідок, оригінальність підходів до дослідження та активна громадська позиція дозволяють визнати М. Драгоманова дійсно знаковою і ключовою постаттю в історії вітчизняної суспільно-політичної думки, по-новому прочитуються його твори та тлумачаться його погляди на історичні та соціально-політичні процеси.

На рубежі XIX-XX століть федеральна ідея була популярною і ставала центральною в багатьох ідеологічних доктринах. Драгоманівський федералізм виступає як відхід від імперського правління, від державної централізації в обох імперіях (Росії та Австро-Угорщини) до європейських демократичних форм. Він розробив концепцію децентралізації «на началах федералізму з твердими гарантіями особистих права та самоврядування для регіонів» [2, с. 9], тобто національні інтереси мали забезпечитися через федералізацію обох імперій.

Крім того, популярною на той час була також соціалістична ідея, і він був прибічником концепції європейського соціалізму, в якому головним принципом була свобода особистості. Громадівський соціалізм М. Драгоманова визнає

індивіда основою соціального та міжнародного порядку, проте разом з тим, він «підкреслював генетичний зв'язок своїх ідей не тільки з західними демократично-ліберальними та соціалістичними рухами, а й з українськими національними традиціями» [3, с. 96].

Вихідним базовим положенням в суспільно-політичних та державно-правових поглядах М. Драгоманова є саме права людини – це «точка відліку» розбудови всієї системи державності, коли система державних органів влади відповідатиме інтересам громадянина, коли в саму основу державного будівництва закладені права та свободи людини, наявність і гарантованість яких є запорукою прогресивного розвитку суспільства.

Підтримаємо точку зору тих вітчизняних дослідників творчості М. Драгоманова, які зазначають, що теоретична розробка ним різних правових проблем, зокрема питання прав і свобод, конституціоналізму, політичної та національної свободи, місцевого самоврядування мали прикладний характер, позаяк вони представлені як варіанти вирішення тогочасних проблем, а зміна політичної ситуації обумовлювала зміну і його поглядів на шляхи і перспективи конкретних політичних реформ, чим зумовлені різні оцінки його політико-правових поглядів. Проте очевидним є те, що в основі його правових поглядів була ідея прав і свобод людини та рівності. Творчість М. Драгоманова «продовжує залишатися актуальною для все нових поколінь українського народу, створюючи потужну історико-теоретичну основу подальшого розвитку України як європейської правової національної держави» [4, с. 12]. В теоретичних працях М. Драгоманова достатньо повно реалізувалася проблема пріоритету свободи особистості через впровадження самоврядних принципів і децентралізації на всіх рівнях суспільного життя.

М. Драгоманов є автором понад двох тисяч праць, але серед головних політичних праць можна виділити такі: «Переднє слово до Громади», «Пропаший час – українці під Московським царством, 1654–1876», «Шевченко, українофіли й соціалізм», «Вільна спілка – Вольный союз», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Про українських козаків, татар та турків». Майже в кожній праці він торкався проблеми прав і свобод людини як загальнолюдської цінності, яка є гарантією успішного розвитку будь-якої держави та в охороні якої має бути зацікавлений кожен в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень політико-правових поглядів М. Драгоманова є праці наступних вітчизняних науковців: О. Каленюк, І. Андрусяк, Є. Шарко, Л. Протосавіцька, О. Терзі, М. Лобода, Т. Андрусяк, Н. Дем'яненко, О. Поцюрко, І. Діптан, Я. Верменич, І. Бичук, А. Третьякова та багатьох інших.

Теоретико-правовий аналіз даного питання залишається фрагментарним, оскільки наукові розвідки проходять на межі кількох наукових галузей: політології, соціології, філософії, юриспруденції, педагогіки, історії тощо.

Мета статті. 1. Провести теоретико-правовий аналіз політико-правових поглядів М. Драгоманова в сфері реалізації прав і свобод людини та громадянина.

2. Визначити зміст, диференціацію, характерні особливості прав людини і громадянина, а також умови їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Становлення М. Драгоманова як політичного мислителя та формування політичного світогляду базувалося на професійному вивченні римської історії, чисельних праць античних авторів та всесвітньої літератури, критичних оцінок праць відомих європейських істориків і філософів від античності до другої половини XIX століття. Жодної думки він не подав, не обґрунтувавши її тлумачення цитатами античних мислителів та письменників, яких М. Драгоманов знав досконально [1, с. 207]. На його думку, всесвітня історія є сукупністю історій окремих народів під впливом географічних, соціальних, економічних, культурних, політичних, психологічних факторів та кліматичних умов. Заперечуючи марксистську методологію історії як однобічну, М. Драгоманов погоджувався, що соціально-економічні умови є найважливішою рушійною силою суспільного розвитку [5, с. 96].

Слід зазначити, що у світоглядному сенсі концептуалістика М. Драгоманова сформувалася під впливом сучасних історичних умов, в тому числі і ідей Кирило-Мефодіївського товариства як тимчасового політичного об'єднання, яке «дало поштовх до трансформації національно-державницьких ідей із своєрідного теоретичного рівня на якісно новий, практичний рівень реалізації, коли почали з'являтися національно-патріотичні рухи, об'єднання та організації» [6, с. 427]. Дійсно, «успадкувавши традиції Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов істотно розвинув їх» [7, с. 58].

Світогляд М. Драгоманова сформувався під впливом демократичних, соціалістичних, патріотичних, космополітичних, слов'янофільських та західних елементів, але їх центром залишалася ліберальна ідея та федералізм як універсальний принцип [8, с. 282]. Істориком І. Лисяк-Рудницьким також зауважено на тому, що дисусії щодо того, до якої суспільно-політичної течії віднести інтелектуальну діяльність М. Драгоманова пояснюються поєднанням в його політичній позиції анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі філософії позитивізму [9, с. 167]. Проте в іншому дослідженні співвідношення драгоманівських філософсько-історичних ідей і позитивізму вітчизняного автора В. Артюха зазначено, що у М. Драгоманова спостерігається особливий інтерес до загальнофілософських побудов позитивізму і методоло-

гічних аспектів цієї доктрини, але назвати його позитивістом можна лише у найширшому розумінні цього слова [10, с. 176].

Чільне місце у державно-правових поглядах М. Драгоманова посідає проблема прав та свобод людини. Він вважав, що головним завданням соціально-політичних перетворень, національного визволення і прогресу людства пов'язані з розвитком прав та свобод людини, а у досягненні політичної свободи він вбачав можливість прогресивних змін в суспільстві та можливість боротьби за власну державність [11, с. 164].

Посилаючись на наукові розвідки вітчизняної авторки Л. Протосавіцької, можемо взяти за основу наступну класифікацію прав людини у політико-правових поглядах М. Драгоманова – це чотири групи: елементарні (основні) права і свободи, необхідні для реалізації інших прав і свобод людини; політичні права людини; громадянські права людини; економічні, соціальні, культурні права людини [12, с. 23].

До основних прав людини належать право на життя, свободу і особисту недоторканість, заборона тортур або жорстокого поводження і покарання, рівні права всіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи інших обставин, рівність усіх перед законом та право на рівний захист закону, рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма правами, захист від свавільного втручання в особисте життя та від посягань на честь і репутацію [12, с. 23-24]. При цьому, він зауважує, що особисті права є важливішими за політичні, зокрема права впливати на державні справи. «Безпека особи важливіша, ніж участь у творенні колективної політичної волі» [9, с. 167].

В науковому дослідженні І. П. Андрусак щодо ідей гендерної рівності у поглядах М. Драгоманова зазначено, що вперше в українській правовій думці окреслення цього поняття зустрічається в «Програмі» до женецького періодичного видання «Громада», започаткованого М. Драгомановим, М. Павликом та С. Подолинським. «Саме тут чітко вказано, що умовою всіх прогресивних політичних, соціальних та економічних змін у суспільстві є вимога «рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат» [13, с. 11], тобто йдеться не про вимоги надання жінкам виборчих прав та проти їх дискримінації, що було основною вимогою популярних у ХІХ-ХХ ст. правозахисних рухів в Європі. Він не виокремлює будь-яких специфічних жіночих прав у політичній, економічній сферах чи в громадському житті, а підкреслює, що складовою політичної свободи є рівність всіх у громадянських правах і обов'язках, коли «політичні, громадянські, культурні та інші права особи жодним чином не можуть залежати від її статі» [13, с. 11]. Погоджуємося, що драгоманівська ідея «про рівність всіх незалежно від статі, є значно ближчою до ідеї гендерної рівності, ніж поступове надання жінкам окремих політичних, культурних, громадянських прав, тобто «підтягування» правового статусу жінки до статусу чоловіків» [13, с. 12].

Політичні права і свободи були в центрі уваги М. Драгоманова. Під політичною свободою він розумів такі права людини та громадянина – це недоторканність тіла для особистих покарань і смертної кари; недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови; недоторканість приватних листів і телеграм; свобода вибору місця проживання і занять; недоторканість національності (мови) в правовому і публічному листі; свобода совісті (віри і невір'я) і всякого публічного богослужіння і обрядів; свобода зібрань, прохань і заяв зовнішніми знаками (малюнками, знаками, програмами) без порушення зовнішнього порядку й безпеки в населених місцях; право цивільного і кримінального позову проти посадових осіб та установ за незаконне порушення інтересів особи; право опору незаконним діям чиновників; рівність всіх у громадянських правах і обов'язках [12, с. 23-24]. При цьому зауважував, що дані права не можуть бути обмеженими чи скасованими жодним законом, включаючи воєнний стан. Взагалі закон, який є загальнообов'язковим, перед яким всі рівні незалежно від статі, національності, соціального чи майнового статусу – це найбільш дієвий засіб захисту прав і свобод.

Обґрунтування ідеї політичної свободи, роз'яснення прав і свобод у рамках конституційного ладу майбутньої конфедеративної держави М. Драгоманов висвітлює у конституційному проекті «Вольный Союз – Вільна Спілка. Проект заснування Статуту українського суспільства» [14, с. 119], зокрема тут відображено ідеї зміни політичного режиму, створення системи місцевого самоврядування, перехід із самодержавства на демократичний режим, унітарного устрою на децентралізований, а основним пріоритетом нової держави мали стати широкі права людини і громадянина та політична свобода, і тільки тоді Україна зможе рівноправно конкурувати з іншими вільними і демократичними націями Європи. Для забезпечення свободи, прав людини і громадянина необхідні «розвинуте громадянське суспільство, гарантії з боку судових органів, а також відповідні політичні звичаї, котрі виробляються довгими часами» [4, с. 12]

Як зазначено в науковому дослідженні драгоманівського трактування політичних прав і свобод вітчизняними авторами О.С. Терзі та О.О. Гудкова, ставлення М. Драгоманова до політичної свободи можна побачити в програмі товариства «Вільна спілка»: «Цілі загальногромадянські: а) права людини і громадянина, – як необхідна умова особистої гідності та розвитку; б) самоврядування, – як основа для руху до соціальної справедливості; в) мета окремо-національна; г) політична свобода, – як засіб повернення української нації до родини націй культурних» [14, с.120]

Цікавим є обґрунтування М. Драгомановим свободи совісті в контексті його вчення про соціально-історичну обумовленість релігії, зокрема він «був одним з перших в Україні, хто науково довів глибинний, іманентний двобічний зв'язок між станом суспільної свідомості та її релігійними виявами» [15, с. 56].

В науковому дослідженні драгоманівського трактування свободи совісті М.П. Лободи зазначено, що він писав наступним чином: між людським розумінням про державні порядки та їхніми релігійними ідеями існує тісний зв'язок, тобто коли людина міркує про добро і зло, яке є в громаді, вона натикається на віру і церкву [15, с. 56]. М. Драгоманов обстоював рівноправне розмежування та інституціональну демаркацію державної влади і церкви, пояснюючи це тим, що з ХІХ століття ця ідея розмежування сфер держави і церкви стає домінуючою на всьому європейському континенті. Кращим гарантом свободи релігійно-церковного життя є держава, правова держава, в якій суспільство контролює хід державного розвитку і виключно особа визначає напрям своєї релігійної діяльності. Держава і церква розглядаються ним як рівноправні і незалежні правові суб'єкти, а об'єктивним критерієм їх діяльності одного по відношенню до іншого є права і свободи особи, які мають дотримуватися і державою, і церквою. «Серйозну небезпеку для суспільства становлять дві крайності: фундаменталістський ізоляціонізм релігії у відношенні світської держави та навпаки – експансія її у суто світські сфери державного управління (клерикалізм)» [15, с. 57].

В іншому науковому дослідженні драгоманівської свободи совісті, проведеному вітчизняним автором Є.А. Шарко підсумовано, що на думку М. Драгоманова з часів появи Християнства і до Реформації свобода совісті була тісно пов'язана з релігією, яка протягом тривалого часу займалася розробкою власного вчення, зосереджувалась виключно на важливості власного виокремлення і не брала до уваги принцип релігійної свободи. Проте з втратою принципу свободи нарощується протистояння й прагнення відновити рівність. «Будь-яке насадження обмеження свобод людини, навіть коли це відбувається жорстокими методами, веде до протилежного процесу пошуку відновлення волі, що яскраво проілюструвала Реформація» [16, с. 32-33].

Нарешті, громадянські права – включали свободу пересування і вибір місця проживання, право на політичний притулок, право вступати в шлюб та створювати сім'ю, право володіти майном.

Головною заслугою М. Драгоманова в сфері проблеми прав і свобод людини є теоретичне доведення, що права людини являють собою єдиний складний комплекс, де домінування якоїсь однієї групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини, а й порушує всю конструкцію, всі інші права та свободи. Він відкидає проблему пріоритетності прав людини над правами нації чи навпаки, і підкреслює їхній взаємозв'язок. Так, реально забезпечення права і свобод людини є гарантією успішного розвитку нації, свобода нації створює належні умови для успішного гарантування та захисту прав людини.

Отже, право народу на самовизначення є також важливою необхідною складовою в драгоманівському вченні про права. Проте «проповідуючи не лише

рівноправність осіб, але й рівноправність націй, він вважав, що останнє можна здійснити тільки за федерації народів» [11, с. 162-163], що виражалося в його виступах проти реакційної національної політики уряду, висуванні ідей політичної свободи та соціальних реформ і, зрештою, призвело до еміграції та заснування політичного товариства «Вільний союз».

М. Драгоманов вважав, що федералізація Російської імперії принесе свободу українському народу, а головною умовою на шляху до державно-правової організації українського суспільства є політична свобода. Проте механізм реалізації політичної свободи вбачав і як наділення всіх громадян гарантованими політичними правами й свободами, і як право народів на вільний національний розвиток через систему широкого місцевого самоуправління. Та все ж таки М. Драгоманов не абсолютизував значення політичної свободи – це не ідеальний стан суспільства, а найважливіша запорука розвитку людини, нації та держави на демократичних і гуманних засадах, найважливіша умова формування політичного, ідейного плюралізму та ефективної роботи державних інститутів [11, с. 166]

Виходячи з ідей федералізму, який ґрунтується на широкому визнанні автономних прав політичних, соціальних та національних груп, М. Драгоманов наполягав, щоб у Росії державне представництво було міцно пов'язане з місцевим представництвом, коли у вирішенні загальнодержавних питань було залучено місцеве самоврядування. Централізм для самого існування політичної свободи – це хибний і небезпечний шлях. Отже, політична свобода є основою державно-правової організації українського суспільства та важливою складовою місцевого самоврядування.

Багато писав М. Драгоманов про лібералізм як доцільну передумову соціалізму та розумів під цим боротьбу за особисту, суспільну, державну свободу. Така боротьба і є початковим моментом подальшої боротьби за соціалізм, тобто лібералізм як боротьба за політичні права має прокласти шлях до соціалізму, а далі «розв'язання економічних питань має здійснитись на основі вже розв'язаних політичних проблем» [14, с. 121]

В науковому дослідженні правових поглядів М. Драгоманова вітчизняним вченим Т. Андрусяком зазначено, що на початку громадської та політичної діяльності він «виступив з ідеєю необхідності розвитку початкової освіти на українських землях рідною мовою, що йшло врозріз із політикою денационалізації і русифікації» [4, с. 9]. Автором підкреслено, що на думку М. Драгоманова саме через народну творчість найбільш повно віддзеркалюються соціальні, етичні, правові ідеї народу, впливаючи на формування української правової думки; саме через народну творчість можлива єдність українського народу, його зближення та консолідація попри державні кордони та державне минуле. Він був першим, хто опублікував критичну емоційну статтю щодо Емського указу, яка

була спрямована до світової спільноти. М. Драгоманов, як демократ і федераліст, перший з українських діячів XIX ст. почав політичну боротьбу проти політики централізації та русифікації, яку проводила влада Російської імперії, «і перший серед прогресивних діячів загальноімперського масштабу підкреслив роль і значення національного фактора в боротьбі за демократичні та соціальні перетворення» [4, с. 10]. Крім того, він «рішуче виступив і проти польського політичного руху, який, не зважаючи на те, що польський народ потерпав від національного гніту, мав яскраво виражений імперський і шовіністичний характер, відстоюючи ідею «історичної Польщі», претендуючи на білоруські, литовські та українські землі й заперечуючи будь-які національні права цих народів» [4, с. 10].

Усвідомлюючи необхідність формування модерної української правової думки та намагання створення основи для загальноукраїнського політичного руху, змусили М. Драгоманова рішуче виступити проти різних суспільних течій, які існували у тодішньому українському суспільстві – це аполітичне українофільство з протиставленням політики і культури; односторонній некритичний націоналізм з протиставленням національних та загальнолюдських цінностей. Основою всієї його наукової, громадської та політичної діяльності було «формування єдиного українського інтелектуального простору, який би давав можливість для цілісного розвитку української культури, літератури та науки, розвиток почуття національної єдності, усвідомлення спільності національних завдань всіх українців на всіх українських етнічних землях» [4, с. 11]. М. Драгоманов вважав, що українська мова та література є найголовнішою ознакою національності українців і має бути обов'язковою для вивчення, а від цього залежить швидке досягнення української вільності та автономії [17, с. 91].

Варто також звернути увагу на дослідження О. Каленюк щодо впливу М. Драгоманова на формування української правничої термінології наприкінці XIX – початку XX століття. Так, авторкою зазначено, що М. Драгоманов один з перших зрозумів, що запровадження наукової термінології задля доступності для широких мас потрібно робити через науково-популярні твори, і тоді масовий читач зміг би засвоювати нові терміни, назви нових понять і явищ. В його працях «спостерігається тенденція до обов'язкової заміни іншомовних за походженням термінів українськими відповідниками», при цьому у більшості випадків українські варіанти термінів він «наводив першими, як основні, а їх іншомовні відповідники подавав як другорядні, переважно після слів, але траплялося, що терміни подавалися також у зворотному порядку» [18, с. 138]. Далі авторка наводить приклади термінів, які не знаходили відгук серед населення і не стали популярними, зокрема «безначальство (анархія), громадівство, громадівець (соціалізм, соціаліст), державна єднота (державна єдність), національство (націоналізм), національник (націоналіст), порода (раса, національність),

всенародство (інтернаціоналізм), вільна спілка (федерація), самовправа (автономія), уставне панство (у значенні – конституційна монархія)» [18, с. 138], але все одно творчий доробок М. Драгоманова для розвитку правничої термінології є безцінним. Погоджуємося з українською вченою Л. Козуб, що пріоритетні напрямки теоретичної спадщини М. Драгоманова, зокрема дослідження історії українського народу, публікації усної народної творчості є прагненням «активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу» [19, с. 97].

Висновки. Таким чином проведений аналіз наукових досліджень вітчизняних вчених щодо змісту і сутності політико-правових ідей М. Драгоманова в сфері реалізації прав і свобод людини, дозволяє зробити певні висновки та узагальнення.

1. Професійне вивчення всесвітньої історії, заглиблення в сутність тогочасних прогресивних політичних ідеологій, враховуючи здобутки позитивізму, юридичної науки, законодавчої практики європейських країн та поєднавши все це з українською національно-історичною традицією, М. Драгоманов став автором власної концепції, яка стала стрижнем програми політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу. В центрі цієї концепції знаходиться ідея прав і свобод як критерій прогресу і основа існування і розвитку суспільства.

2. В політико-правових поглядах М. Драгоманова можливим є виділення чотирьох груп прав: елементарні (основні) права і свободи, необхідні для реалізації інших прав і свобод людини; політичні права людини; громадянські права людини; економічні, соціальні, культурні права людини. Він теоретично довів, що права людини являють собою єдиний, взаємопов'язаний та складний комплекс, де домінування і пріоритетність якоїсь однієї групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини, а й порушує всю конструкцію, всі інші права та свободи.

Література

1. Куценко Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманов. *Південний архів. Сер: Історичні науки*. 2009. Вип. 30. С. 198-210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2009_30_27
2. Верменич Я. Ідеї Михайла Драгоманова у вітчизняній інтелектуальній думці на рубежі XIX–XX століть. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4. С. 7-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NTE_2021_4_4
3. Дем'яненко Н. "Громадівський соціалізм" М. П. Драгоманова: витоки, сутність, еволюція змісту. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 1. С. 96-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/repa_2013_1_16
4. Андрусак Т. Г. Михайло Драгоманов – ключова постать української правової думки XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 8-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2017_1_3
5. Гарнага В. П. Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М. П. Драгоманова *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 93-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2011_3_20

6. Донченко О.І. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Право*. 2024. №2 (20). С. 417-429. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/37634>
7. Бичук І. О. Автономістсько-федералістська концепція М. Драгоманова *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 8-9. С. 57-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2014_8-9_8
8. Іваницька С. Г. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.). *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 275-293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2012_9_14
9. Діптан І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І. П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край*. 2013. № 1. С. 165-186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Almpolt_2013_1_34
10. Артюх В'ячеслав. Філософсько-історичні ідеї Михайла Драгоманова і позитивізм. *Людознавчі студії. Сер. : Філософія*. 2012. Вип. 26. С. 166-179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2012_26_14
11. Третякова А. С. Політична свобода як першопочаток державно-правової організації українського суспільства у поглядах М. П. Драгоманова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 161-168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2014_12_19
12. Протосавицька Л. С. Права людини в політичних і правових поглядах М.П.Драгоманова, концепція федералізму. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2014. Вип. 197(2). С. 22-28. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuu_prav_2014_197\(2\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnuu_prav_2014_197(2)_5)
13. Андрусак І. П. Ідея гендерної рівності у поглядах Михайла Драгоманова. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 5-15.: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2014_1_3
14. Терзі О. С. Розвиток політичних прав і свобод у роботах М. Драгоманова. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 119-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_1_20
15. Лобода М. М. П. Драгоманов про свободу совісті і суспільну функціональність релігії. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 9. С. 55-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_1999_9_11
16. Шарко Є. А. Релігійна свобода і воля віри як основа філософсько-релігійної концепції свободи совісті праць М. П. Драгоманова. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. 2019. Вип. 40. С. 27-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2019_40_6
17. Поцюрко О. Ю. Концепт нації та її ознак у творчості М. Драгоманова. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 9. С. 90-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/arffc_2016_9_25
18. Каленюк О. Вплив М. Драгоманова на формування української правничої термінології наприкінці XIX – на початку XX століття. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 137-139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_4_29
19. Козуб Л. Погляди М.П.Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині XIX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 95–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_10_23

References:

1. Kutsenko, Yu. (2009). Nevidome doslidzhennia pro Mykhaila Drahomanov [Unknown research about Mykhailo Drahomanov]. Pivdennyi arkhiv. Ser: Istorychni nauky – Southern archive. Sir: Historical Sciences,30, 198-210 [in Ukrainian].

2. Vermenych, Ya. (2021). Idei Mykhaila Drahomanova u vitchyzniani intelektualnii dumtsi na rubezhi XIX–XX stolit [Mykhailo Drahomanov's ideas in domestic intellectual thought at the turn of the 19th-20th centuries]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk creativity and ethnology*, 4, 7-16 [in Ukrainian].
3. Demianenko, N. (2013). "Hromadivskiy sotsializm" M. P. Drahomanova: vytoky, sutnist, evoliutsiia zmistu ["Social socialism" by M. P. Drahomanova: origins, essence, evolution of content]. *Pedahohichni nauky – Pedagogical sciences*, 1, 96-102 [in Ukrainian].
4. Andrusyak, T. H. (2017). Mykhaylo Drahomanov – klyuchova postat' ukrayins'koyi pravovoyi dumky XIX st. [Mykhailo Drahomanov - a key figure of Ukrainian legal thought of the 19th century]. *Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 8-13 [in Ukrainian].
5. Harnaha, V. P. (2012). Kontseptsiya vsesvtn'oyi istoriyi u tvorchiy spadshchyni M. P. Drahomanova [The concept of world history in the creative heritage of M. P. Drahomanova]. *Chornomors'kyy litopys – Black Sea Chronicle*, 3, 93-98 [in Ukrainian].
6. Donchenko, O.I. (2024). Politychna prohrama Kyrylo-Mefodiyivs'koho tovarystva [Political program of the Cyril and Methodius Society]. *Aktual'ni pytannya u suchasniy nautsi – Current issues in modern science*, 2(20), 417-429 [in Ukrainian].
7. Bychuk, I. O. (2014). Avtonomist's'ko-federalist's'ka kontseptsiya M. Drahomanova [The autonomous-federalist concept of M. Drahomanova]. *Mul'tyversum. Filosofs'kyy al'manakh – Multiversum. Philosophical almanac*, 8-9, 57-66 [in Ukrainian].
8. Ivanyts'ka, S. H. (2012). Postat' ta ideyi Mykhayla Drahomanova u refleksiyakh Petra Stebnyts'koho (1905–1919 rr.) [The figure and ideas of Mykhailo Drahomanov in the reflections of Pyotr Stebnytskyi (1905–1919)]. *Ukrayins'ka biohrafistyka – Ukrainian biography*, 9, 275-293 [in Ukrainian].
9. Diptan, I. (2013). Suspil'no-politychni pohlyady M. P. Drahomanova: viziya I. P. Lysyaka-Rudnyts'koho [Socio-political views of M. P. Drahomanov: the vision of I. P. Lysiak-Rudnytskyi]. *Ridnyy kray – Native land*, 1, 165-186 [in Ukrainian].
10. Artyukh, V. (2012). Filosofs'ko-istorychni ideyi Mykhayla Drahomanova i pozytyvizm [Philosophical and historical ideas of Mykhailo Drahomanov and positivism]. *Lyudynoznavchi studiyi – Humanities studies*, 26, 166-179 [in Ukrainian].
11. Tret'yakova, A. S. (2014). Politychna svoboda yak pershopochatok derzhavno-pravovoyi orhanizatsiyi ukrayins'koho suspil'stva u pohlyadakh M. P. Drahomanova [Political freedom as the beginning of the state-legal organization of Ukrainian society in the views of M. P. Drahomanova]. *Naukovyy chasopys imeni M. P. Drahomanova– Scientific journal of the M.P. Drahomanov*, 12, 161-168 [in Ukrainian].
12. Protosavits'ka, L. S. (2014). Prava lyudyny v politychnykh i pravovykh pohlyadakh M.P.Drahomanova, kontseptsiya federalizmu [Human rights in the political and legal views of M.P. Dragomanov, the concept of federalism]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny – Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine*, 197(2), 22-28 [in Ukrainian].
13. Andrusyak, I. P. (2014). Ideya gendernoyi rivnosti u pohlyadakh Mykhayla Drahomanova [The idea of gender equality in the views of Mykhailo Drahomanov]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 1, 5-15 [in Ukrainian].
14. Terzi, O. S. (2013). Rozvytok politychnykh prav i svobod u robotakh M. Drahomanova [he development of political rights and freedoms in the works of M. Drahomanova]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo – Science. Religion. Society*, 1, 119-123 [in Ukrainian].

15. Loboda, M. M. (1999). P. Drahomanov pro svobodu sovisti i suspil'nu funktsional'nist' relihiyi [M. P. Drahomanov on freedom of conscience and social functionality of religion]. *Ukrayins'ke relihiyevnavstvo – Ukrainian religious studies*, 9, 55-59 [in Ukrainian].

16. Sharko, YE. A. (2019). Relihiyna svoboda i volya viry yak osnova filosofs'ko-relihiynoyi kontseptsiyi svobody sovisti pratsyakh M. P. Drahomanova [Religious freedom and the will to believe as the basis of the philosophical and religious concept of freedom of conscience in the works of M. P. Drahomanova]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova*, 40, 27-33 [in Ukrainian].

17. Potsyurko, O. YU. (2016). Kontsept natsiyi ta yiyi oznak u tvorchosti M. Drahomanova [The concept of the nation and its features in the work of M. Drahomanova]. *Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi – Actual problems of philosophy and sociology*, 9, 90-92 [in Ukrainian].

18. Kalenyuk, O. (2017). Vplyv M. Drahomanova na formuvannya ukrayins'koyi pravnychoyi terminologiyi naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittya [The influence of M. Drahomanov on the formation of Ukrainian legal terminology at the end of the 19th - at the beginning of the 20th century]. *Pidpryyemnytstvo, gospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 4, 137-139 [in Ukrainian].

19. Kozub, L. (2001). Pohlyady M.P. Drahomanova na rozvytok ukrayins'koho natsional'noho rukhu v pershiy polovyni XIX stolittya [Views of M. P. Dragomanov on the development of the Ukrainian national movement in the first half of the 19th century]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 10, 95-98 [in Ukrainian].